

Sporen van John Howard in Gent

Gepubliceerd in: De Meyer, A., Mermans, M., Naessens, E., Velghe, L. en Wijns, N., *Liber Amicorum Luc Stas*. Gent: Gevangenis Gent, 2016, 159-168.

Tom Vander Beken

Hoogleraar Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht

Universiteit Gent

1. Inleiding

Luc Stas en ikzelf gaan een aantal jaren terug. Ik heb de mogelijkheid gehad om op drie terreinen met hem samen te werken. In de eerste plaats is hij, en de inrichting die hij runt, altijd een geprivilegieerde partner voor studenten criminologie en rechten van de Gentse universiteit geweest. Telkens wanneer wij een gevangenisbezoek willen organiseren, op zoek zijn naar een goede stageplaats of medewerking aan een gevangenisonderzoek, kunnen wij bij hem terecht. De interesse en het vertrouwen van Luc in de academische wereld heb ik altijd als authentiek ervaren. Wie iets wil leren over gevangenis is in de Gentse gevangenis echt welkom. En leren en publiceren (zie bv. Vandecasteele & Stas, 2006; Vanhex, Vandeveld, Stas, & Vander Laenen, 2014) is Luc ook zelf altijd blijven ambiëren.

Daarnaast heb ik met Luc Stas samengewerkt in de periode (2005-2013) waarin ik voorzitter was van de commissie van toezicht van “zijn” gevangenis. Wat mij betreft waren dat zeer boeiende en soms spannende tijden waarin mijn respect voor Luc als inrichtingshoofd van de gevangenis alleen maar is toegenomen.

Maar deze bijdrage wil vooral refereren aan de samenwerking die ik met de jubilaris heb gehad voor mijn onderzoeksproject rond de rol van de gevangenis in Europa. In het kader van een onderzoeksabbatical die mij door mijn universiteit was verleend, had ik in 2014 het plan opgevat om een vergelijkende studie te maken van gevangenis in verschillende Europese landen en mij daarvoor te laten inspireren door wat John Howard (1726-1790) meer dan twee eeuwen geleden heeft gedaan. Concreet zou dit inhouden dat ik vele gevangenis in Europa zou gaan bezoeken om daarover een eigen *State of the Prisons* (Howard, 1792) te schrijven.

De historiek van de Gentse gevangenis en mijn verleden als voorzitter van de commissie van toezicht van die gevangenis, is erg bepalend geweest voor mijn Howardstudie. Het Gentse tuchthuis was immers een van de favoriete gevangenis van John Howard. De

beschrijvingen van wat hij bij zijn verschillende bezoeken in dat tuchthuis vond, zijn een referentiepunt in zijn boek. Howards oordeel over Gent was niet alleen zeer uitgebreid, maar vooral, althans wat zijn eerste bezoeken betrof, zeer lovend. Deze passages hebben ervoor gezorgd dat het Gentse tuchthuis in vele studies over de geschiedenis van de gevangenis opduikt. En verplichte leerstof is voor studenten aan heel wat universiteiten.

Als Gentenaar vergelijkend gevangenisonderzoek doen als *prison tourist* (Pakes, 2015) zonder de erfenis van mijn stad daarin expliciet een plaats te geven, was voor mij ondenkbaar. Meer nog, het initiële plan was dat ik na mijn reizen naar verschillende buitenlandse gevangenissen, een bezoek aan de Gentse gevangenis zou brengen en daar een laatste hoofdstuk aan wijden. Op die manier zou de cirkel rond zijn en zou ik, net als Howard, aandacht hebben voor het referentiekader waar het voor mij allemaal mee was begonnen. Wat de gevangenis van Bedford was voor Howard, moest de Gentse gevangenis voor mij worden.

Het lot, en inhoudelijke overwegingen die ik verder zal toelichten, hebben er anders over beslist. Ik heb uiteindelijk enkel gevangenissen in het buitenland bezocht (Engeland, Noorwegen, Frankrijk, Nederland, Italië, Azerbeidzjan) en daarover mijn boek geschreven (Vander Beken, 2015).

Toen mijn uitgever mij zijn plannen uit de doeken deed voor een boekvoorstelling, heb ik onmiddellijk Luc gecontacteerd met de vraag of het niet mogelijk was om die voorstelling in de Gentse gevangenis te doen. Op die manier zou ik de resultaten van mijn onderzoek in zekere zin toch kunnen “thuisbrengen” en tegelijk Howard en de Gentse gevangenis een plaats in mijn verhaal kunnen geven. Luc Stas, en met hem ook de directeur-generaal, was onmiddellijk enthousiast om de boekvoorstelling in de gevangenis te laten doorgaan. Het was een geweldige avond waar ik een volle zaal en een perfect kader heb gekregen om de resultaten van mijn onderzoek toe te lichten. Ik blijf iedereen die dit heeft mogelijk gemaakt daarvoor zeer erkentelijk.

En dat is ook meteen de insteek van dit stuk voor het *liber amicorum* van Luc. Het leek mij tijd en een geschikt moment om werk te maken van een Howardhoofdstuk over Gent.

2. Opzet en aanpak

Het was niet mogelijk om in de sporen van John Howard een echte “gevangenisreis” naar de Gentse gevangenis te maken en op basis van wat ik daar heb gezien en gehoord en daarover heb gelezen, te schrijven over wat die gevangenis vandaag is en waarvoor ze wordt gebruikt.ⁱ In dit geval lijkt dat trouwens ook niet echt aangewezen. In mijn boek heb ik aangegeven waarom ik dat geen goed idee vind: *“De eigen omgeving is niet de maat van alle dingen. Bovendien zitten de Belgische gevangenissen te kort op mijn vel. Ik zou nooit met dezelfde onbevangen blik naar de gevangenissen in mijn land kunnen kijken en als een outsider vragen stellen bij wat ik zie. Ook al weet ik daarover wellicht veel meer te vertellen.”* (Vander Beken, 2015, p. 166)

Deze bijdrage had initieel daarentegen wel de ambitie om een historisch stuk te worden waarin gerapporteerd wordt over wat we weten over het onthaal en de bezoeken van John Howard aan het Gentse tuchthuis van toen.

Dat is niet gelukt. Hoewel wijⁱⁱ toch wel wat tijd hebben geïnvesteerd om iets van de ontvangst van Howard in Gent terug te vinden – en daarbij o.m. ook zelf in archieven op zoek zijn gegaan naar mogelijk relevante informatieⁱⁱⁱ – hebben we daar weinig of niets over gevonden. Hoewel Howard, zeker ten tijde van zijn laatste bezoek, zonder twijfel een gerenommeerd gevangenisbezoeker was en we weten dat hij op vele plaatsen met veel égarde is ontvangen, lijkt er van de details van zijn bezoeken aan Gent heel weinig bewaard gebleven.

Misschien was dat ook wel zijn bedoeling. Zoals we verder zullen zien was Howard een *einzelgänger* en helemaal niet tuk op groot vertoon en officiële ontvangsten. Als hij kon – en we weten dat hij een uitnodiging van Catherina de Grote om hem bij zijn passages in Rusland te ontmoeten heeft afgeslagen – vermeed hij het liefst contacten met hoogwaardigheidsplegers en officiële ontvangsten (West, 2011, p. 247).

Dit heeft ertoe geleid dat het opzet van het stuk moest worden bijgesteld. In wat hierna volgt wordt dan ook vooral gerapporteerd over wat Howard zelf over zijn Gentse bezoeken heeft geschreven en wat enkele van zijn biografen daarover als bijkomende informatie hebben aangeleverd.

3. John Howard

John Howard wordt geboren in 1726 en verliest al op vijfjarige leeftijd zijn moeder. Hij krijgt een stiefmoeder die al in 1738 overlijdt. Howard gaat naar school maar blijkt niet bijzonder getalenteerd. Vader Howard sterft evenwel al in 1742 en laat John een groot vermogen na. Hoewel gestipuleerd stond dat Howard de erfenis pas op zijn 25ste mocht ontvangen, krijgt hij op zijn 17de onmiddellijk alles in zijn bezit. Hij hoeft voor de rest van zijn leven niet meer te werken. Zoals veel welgestelde jongeren uit die tijd gaat hij van 1745 tot 1748 in Europa rondreizen en bezoekt hij Frankrijk en Italië. Bij zijn terugkeer kampt hij evenwel met gezondheidsproblemen en neemt hij zijn intrek in het huis van een oudere welgestelde weduwe. Deze verzorgt hem zo goed dat Howard haar in 1751 ten huwelijk vraagt en haar een jaar later trouwt. Amper drie jaar later overlijdt Sarah Lardeau en is Howard voor de eerste keer weduwnaar. In 1757 begint Howard weer te reizen. Hij wil de gevolgen van de zware aardbeving in Lissabon van 1755 met eigen ogen aanschouwen en zet koers naar Portugal. Zijn schip wordt evenwel voor de Franse kust door piraten gekaapt en naar Bretagne gebracht. Howard wordt in Brest opgesloten en ziet zo voor de eerste keer de binnenkant van de gevangenis. Hij komt relatief snel vrij en vestigt zich in Cardington, in de buurt van Bedford ten noordoosten van Londen. Hij bezit daar heel wat land en huizen en beslist zich daar aan te wijden. In 1758 huwt hij Henrietta Leeds met wie hij zich de volgende jaren verder inzet voor de verdere uitbouw en verfraaiing van zijn bezittingen in Cardington.

Alles wijst erop dat het koppel erg gelukkig was. De geboorte van Jack in 1765, en vooral het overlijden van Henrietta enkele dagen later, is een keerpunt in het leven van Howard. Hij is niet alleen opnieuw weduwnaar maar nu ook alleenstaande vader.

Howard zal zorgen dat zijn zoon goed opgevangen wordt, maar hem niet zelf opvoeden en zelden opzoeken. Meer nog, het lijkt wel of Howard er alles aan doet om na het overlijden van zijn vrouw Henrietta zo weinig mogelijk naar huis terug te keren. Howard wil onderweg zijn. Weg van huis en kind. In 1767 bezoekt hij opnieuw Holland en van 1769 tot 1771 reist hij door Italië, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en Holland. Als hij uiteindelijk terugkomt in Cardington komt, krijgt hij in 1773 plots het aanbod om sheriff van Bedfordshire te worden.

Het is in die hoedanigheid dat hij, als een soort van extern toezichthouder, de gevangenis van Bedford bezoekt en verontwaardigd is over de levensomstandigheden daar. Vooral het feit dat de gevangenisuitbater geen salaris kreeg en zijn inkomsten door bijdragen van de gedetineerden moest verkrijgen, stootte hem tegen de borst. Vanaf dan zouden al zijn reizen gevangenisreizen worden en zou hij overal gaan kijken hoe gevangenissen werden georganiseerd.

Het traject dat hij de jaren nadien heeft gevolgd valt nauwelijks te reconstrueren. Alleen te paard of met een koets en een knecht bezocht hij alle gevangenissen die hij kon vinden. In Engeland en Wales, in Schotland, in Ierland, maar ook nagenoeg overal op het Europese vasteland. En de meeste gevangenissen bezocht hij niet eenmaal, maar verschillende keren zodat hij kon nagaan of er na zijn laatste bezoek nog zaken waren veranderd. Sommige plaatsen bezocht hij zelfs acht of negen keer. En telkens maakte hij kort verslag van zijn bevindingen en vaststellingen: hoeveel mensen er opgesloten zaten, hoeveel brood er werd gegeven, of er voldoende licht en lucht was etc. Omdat hij, weinig verrassend, ook geïnteresseerd was in de afstanden die hij had afgelegd, becijferde hij dat hij tussen 1773 en 1783 niet minder dan 42.033 mijl had gereisd om gevangenissen te bezoeken. En er zouden nadien nog vele verre reizen (o.m. naar Rusland en Oekraïne waar hij in 1790 uiteindelijk zou overlijden) volgen om niet alleen gevangenissen maar ook pestlazareten en andere detentieplaatsen te bezoeken (Vander Beken, 2015, pp. 12-14; West, 2011).

Howard heeft het Gentse tuchthuis in 1775, 1778 en 1783 bezocht. Twee keer was hij erg lovend over wat hij had gezien. De laatste keer was hij ontgoocheld over de evolutie die het tuchthuis sinds zijn vorige bezoeken had ondergaan.

4. Het eerste en tweede bezoek

In mei 1775 trok Howard vanuit Brussel voor de eerste keer naar Gent om het tuchthuis te bezoeken. Het was dan deels afgewerkt en herbergde ongeveer 200 gevangenen (Field, 1850, p. 155; Van Wesemael, 1986). De beschrijvingen in de *State of the prisons* doen vermoeden dat Howard goed op de hoogte was van wat hij in Gent aantrof. Volgens het boek wist Howard dat het om een nieuw tucht- of correctiehuis (*maison de force*) voor de Vlaamse provincie van de Oostenrijkse Nederlanden ging en was hij blijkbaar in het bezit van

het reglement van de inrichting (*Reglement raekende het provinciael Correctie-Huys binnen de stad Gend. Gepubliceert in den Raede van Vlaenderen den 20. Maerte 1773*) en publicaties van burggraaf Jean-Jacques-Philippe Vilain XIII (1712–1777) die de oprichting en totstandkoming van het tuchthuis hebben geïnspireerd (*Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'Etat* van 1775). Het grondplan van het tuchthuis uit Vilains werk is zelfs helemaal in de *State of the prisons* overgenomen (Howard, 1792, p. 145).

Het is echter zeer de vraag of Howard deze werken ooit heeft gelezen. In elk geval vermeldt zijn boek verder niets over de achtergronden van het tuchthuis en de visie van Vilain XIII om (vooral) paupers en bedelaars via opsluiting en verplichte arbeid aan te pakken (zie daarover bv. Bonenfant, 1934; De Ruyver, 1988, p. 69; Lenders, 1986; Lenders, Verstaen, & De Maeyer, 1995; Maes, 2009, p. 128; Stevens, 1993; Uytterhoeven, 1989). De *State of the prisons* wijdt vooral uit over de gevangenisregels en neemt enkele uittreksels daarvan op. Meer daarover lezen en schrijven vond Howard blijkbaar “*tedious*”. Dat was iets voor anderen. Hij schrijft wel dat zijn informatie ter beschikking is van “*any gentleman who has the leisure and inclination to study the subject*” (Howard, 1792, p. 147).

Dit typeert Howard helemaal. Howard was geen goed opgeleide man die voorbestemd was om te lezen, te discussiëren en salons te frequenteren. En hij was zeker geen getalenteerd schrijver. De brieven die van hem zijn overgebleven getuigen dat. Het staat ook vast dat hij zeer grote hulp van anderen heeft gehad bij het redigeren van de *State of the prisons* (England, 1993). Howard was ook allerm minst een man van grote ideeën of plannen. In zijn boeken staan vooral beschrijvingen van wat hij in gevangenissen heeft gezien en wat hij daar persoonlijk van vond. Wat dat betekende of wat tuchthuizen en gevangenissen nu echt waren en waarvoor ze dienden of moesten dienen, was voor hem niet echt een vraag waard. Hij was een man van het terrein, niet van de boeken en grote wijsheden.

Dat verklaart ook waarom Howard, hoewel daar zonder twijfel mogelijkheden toe geweest zijn, blijkbaar nooit rechtstreeks in contact is geweest met beroemde tijdsgenoten die over die kwesties wel nadachten. Er zijn geen aanwijzingen dat Howard en Vilain XIII elkaar ooit hebben ontmoet of hebben gecorrespondeerd. Hetzelfde geldt voor Cesare Beccaria (1738–1794). Het staat wel vast dat de mannen van elkaars bestaan wisten (ze citeren elkaar) en met gelijkaardige zaken bezig waren. Maar elkaar spreken of schrijven zat er blijkbaar niet in (Vander Beken, 2015, p. 121).

Bij zijn eerste bezoek aan het Gentse tuchthuis is Howard vooral opgetogen over de organisatie en het huishoudelijk reglement van de instelling (zie daarover in detail (Uytterhoeven, 1989)). Hij beschrijft hoe gedetineerden bij aankomst werden gewassen, geschoren en door een arts onderzocht om nadien kledij en een eigen (Field, 1850, p. 156) cel toegewezen te krijgen. Mannelijke en vrouwelijke gedetineerden werden strikt gescheiden en kregen voldoende en goede voeding en op gezette tijden schone lakens. Ook de dagindeling en de organisatie van de arbeid, met een gedetailleerd opvolgingssysteem

voor de geleverde arbeid per opgeslotene, krijgt zijn volle aandacht. De vaststelling dat in het tuchthuis geen sterke drank te kopen was, kansspelen verboden waren en dat er een wekelijks toezicht van magistraten was, draagt zijn volle goedkeuring weg (Howard, 1792, pp. 144-146).

Bij zijn tweede door een magistraat begeleid (Brown, 1823, p. 274) bezoek aan de “*noble institution*” (Howard, 1792, p. 147) van Gent in augustus 1778 noteert hij het aantal opgesloten en een rapporteert hij vooral over aspecten die met arbeid te maken hebben:

“The male prisoners in the house of correction at Ghent were considerably increased in number since Mr. Howard's last visit, as they now amounted to 206, besides 106 petty offenders. The former were occupied in spinning, weaving, making nets, making, mending, or washing clothes, or working in the bake-house and kitchen. They all appeared clean and healthy, the greatest pains being taken to keep them so. In another and quite a separate quarter of the building, the petty offenders were employed in the same way as the criminals, except that some of them worked as carpenters, turners, and smiths, for the use of the prison. The bread, soup, and meat provided for the prisoners, were good and sufficient, and everything in the arrangement of the house bespoke the care and attention of its director.” (Brown, 1823, p. 341)

Naast het feit dat hij (opnieuw) vaststelt dat de gevangenen redelijk betaald worden voor hun prestaties, looft hij nu ook de kwaliteit van wat zij produceren. Hij besluit zelfs om door gedetineerde vervaardigde lakens aan te kopen om later aan anderen te tonen als bewijs dat mensen in detentie ook nuttig en kwaliteitsvol werk kunnen afleveren (Howard, 1792, p. 147).

Ondanks de enkele bemerkingen - lage plafonds, werkhuizen die voor verbetering vatbaar waren (Taylor, 1836, p. 182) - die Howard had opgelijst en aan de directeur doorgegeven, is het duidelijk dat het Gentse tuchthuis ook na het tweede bezoek voor Howard sterk aanleunde bij wat hij als “*the model prison in Europe*” (Dixon, 1852, p. 225) zag.

5. Het derde bezoek

Toen hij in 1783 een derde keer langskwam was hij erg ontgoocheld over de evolutie van het tuchthuis sinds zijn laatste bezoek: “*As my visit in 1783, I found there a great alternation for the worse; the flourishing and useful manufactory destroyed; and the looms and utensils all fold [...] Many formerly ascribed the comfort and happiness of their lives to the trades they here learned, and the attention here paid them; but now, the men and women (the former three hundred and twenty-six in number and the latter a hundred and fifty) do not earn, one with another, seven farthings a day. [...] In consequence of this vile policy I found the aspect of the prisoners quite changed [...].*” (Howard, 1792, p. 148)

De oorzaak van dat verval van het tuchthuis zocht Howard vooral bij de Oostenrijkse keizer Jozef II. Op keizerlijk bevel was immers veel minder in het tuchthuis geïnvesteerd. Om

tegemoet te komen aan klachten van de industriëlen die in het tuchthuis een echte concurrent zagen, was de arbeid sterk afgebouwd en werd minder werk gemaakt van de leefomstandigheden van de gedetineerden. Volgens de keizer zouden veroordeelden bovendien veel beter op het rechte pad gebracht worden door hen te straffen en te laten afzien, dan door hen zinvol aan het werk te zetten (Brown, 1823, p. 382; Taylor, 1836, p. 222).

Bovendien had de keizer verordend dat aan niemand nog toelating kon worden gegeven om het tuchthuis te bezoeken. Dat er uiteindelijk voor Howard toch een toelating kwam, was omdat de burgemeester hem als *"an exception to all rules"* had beschouwd en het verbod naast zich neer had gelegd, op voorwaarde dat Howard de betrokkene niet aansprakelijk zou houden voor wat hij in het tuchthuis zou zien (Brown, 1823, p. 381; Taylor, 1836, p. 221).

Wanneer Howard later in Wenen is en een uitnodiging krijgt van de keizer om met hem over zijn gevangenisreizen te praten, slaat hij die eerst af (zoals hij ook bij de Russische keizerin had gedaan) omdat hij daarvoor geen tijd had. De keizer dringt evenwel aan en stuurt hem een tweede uitnodiging met de boodschap dat Howard zelf het tijdstip van het onderhoud zou mogen bepalen. Dan kon hij natuurlijk niet meer weigeren. Tijdens de daarop volgende audiëntie neemt Howard geen blad voor de mond en confronteert hij de keizer met allerhande tekortkomingen die hij in de Oostenrijkse militaire hospitalen had gezien (onvoldoende voedsel, slechte en vuile cellen, het feit dat zieke opgesloten enkel verzorgd werden door andere opgesloten,...). Over de gevangnissen heeft hij al helemaal geen goed woord over: *"Next of prisons: — here he hesitated, as if afraid of having said too much, and apprehensive of giving still greater offence by what he was about to utter. "Speak without fear," said the emperor, on observing this hesitation. "I saw in them, then," said his faithful and his fearless monitor, "many things that filled me with astonishment and grief. They have all dungeons. The torture has been said to be abolished in your majesty's dominions — but it is only so in appearance: for what is now practised is in reality worse than any other torture. Poor wretches are confined twenty feet below ground, in places just fitted to receive their bodies, and some of them (468) are kept there for eighteen months. Others are in dungeons, chained so closely to the wall that they can hardly breathe. All of them are deprived of proper consolation and religious support."* (Brown, 1823, p. 468)

Tenslotte geeft Howard ook zijn kritieken op de tuchthuizen: *"In them, too," said our Philanthropist, " there are many defects. In the first place, the people are obliged to lie in their clothes, a practice which never fails to produce distempers in the end. Secondly, little or no attention is paid to cleanliness : and, thirdly, the allowance of bread is too small."* (Brown, 1823, p. 469).

En toen de keizer meende dat Howard toch wel begon te overdrijven en hem vroeg of hij dan ergens betere tuchthuizen had gezien, zou Howard hem hebben toegeroepen: *" There was one better," replied the hero, "at Ghent; but not so now ! not so now !"* (Brown, 1823, p. 469).

Het verloop van deze audiëntie met de Oostenrijkse Keizer zegt niet alleen iets over het karakter en de stoutmoedigheid van Howard (West, 2011, p. 243). Het bevestigt eveneens hoezeer Howard onder de indruk was van zijn bezoeken aan het Gentse tuchthuis en hoe zwaar zijn ontgoocheling en verontwaardiging over het verval ervan bij zijn derde bezoek.

6. Enkele conclusies

Van het Gentse tuchthuis aan de Coupure zijn vandaag geen fysieke sporen meer over. Waar ooit het door Howard geroemde *noble institution* stond, staan nu gebouwen van de faculteit bio-ingenieurswetenschappen van de Universiteit Gent. Het tuchthuis is als centrale gevangenis tot 1935 blijven bestaan. De huidige gevangenis Nieuwewandeling in het aanpalend perceel is sinds 1862 in gebruik (Cattrysse, Martyn, & Vanhulle, 2011).

Anders dan gehoopt, konden ook verrassend weinig sporen van Howards bezoeken aan het oude tuchthuis of van zijn ontvangst in de stad worden teruggevonden. In archieven noch andere documenten uit die tijd vonden wij iets van betekenis terug. We hebben de naald in de hooiberg gezocht, maar niet gevonden. We weten zelfs niet of er überhaupt een naald te vinden is. Het kan natuurlijk dat we niet goed (genoeg) hebben gezocht. In dit geval hebben we de hooiberg hopelijk wat verkleind voor anderen die ook de zoektocht willen wagen.

Maar we kunnen natuurlijk wel iets zeggen. Op basis van zijn eigen geschriften en die van enkele van zijn biografen kan relatief goed gereconstrueerd worden hoe Howard zijn bezoeken hier heeft ervaren en wat zijn oordeel over het Gentse tuchthuis was. Uit het feit dat hij bij zijn derde bezoek in 1783 uitzonderlijk en omwille van zijn uitzonderlijke kwaliteiten toch toelating voor een bezoek heeft gekregen, kunnen we afleiden dat Howard ook in het Gentse een zeker aanzien en bekendheid had verworven.

Uit het verhaal van Howard zelf onthouden we vooral dat het Gentse tuchthuis zoals het door Viliam VIII was uitgedacht en vorm gegeven, echt wel indruk op hem heeft gemaakt en door hem als iets bijzonders werd gekoesterd.

Ik kan mij voorstellen dat de jubilaris van de Gentse gevangenis daar vandaag niet anders over denkt.

Referenties

- Bonenfant, P. (1934). Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime. *Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 35, 254-355.
- Brown, J. B. (1823). *Memoirs of the public and private life of John Howard, the philanthropist* (2nd ed.). London: Thomas & George Underwood.
- Cattrysse, M., Martyn, G., & Vanhulle, B. (2011). Een nieuwe gevangenis op grond van nieuwe ideeën. In *Penitentie inrichting de Nieuwewandeling Gent* (Ed.), 150 jaar *Nieuwewandeling. Gevangenis Gent (1862-2012)* (pp. 38-69). Gent: Uitgeverij Snoeck.
- De Ruyver, B. (1988). *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx*. Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen.
- Dixon, H. (1852). *John Howard and the prison-world of Europe*. Webster, Massachusetts: Frederick Charlton.
- England, R. W. (1993). Who wrote John Howard's text? The State of the Prisons as a Dissenting Enterprise. *British Journal of Criminology*, 33(2), 203-214.
- Field, J. (1850). *The life of John Howard; with comments on his character and philanthropic labours*. London: Longman, Brown, Green & Longmans.
- Howard, J. (1792). *The state of the prisons in England and Wales with preliminary observations, and an account of some foreign prisons and hospitals* (4 ed.). London: Johnson, Dilly and Cadell.
- Lenders, P. (1986). De Gentse voorscheperen J.J.P. Vilain XIII (1755-1775). Enkele trekken van zijn persoonlijkheid. *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*(40), 159-177.
- Lenders, P., Verstaen, G., & De Maeyer, G. (1995). *Vilain XIII* (Vol. 22). Leuven: Davidsfonds.
- Maes, E. (2009). *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf. 200 jaar Belgisch gevangeniswezen*. Antwerpen-Apeldoorn: Maklu.
- Pakes, F. (2015). Howard, Pratt and Beyond: Assessing the value of carceral tours as a comparative method. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 54(3), 265-276.
- Society for Diffusing information on the Subject of Capital Punishment and Prison Discipline. (1817). An account of the maison the force. A prison at Ghent. *The Philanthropist*(May), 3-20.
- Stevens, F. (1993). Jean Vilain XIII. In C. Fijnaut (Ed.), *Gestalten uit het verleden: 32 voorgangers in de strafwetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie* (pp. 1-9). Antwerpen-Leuven: Kluwer Rechtswetenschappen-Universitaire Pers.
- Taylor, T. (1836). *Memoirs of John Howard, Esq., F.R.S., the christian philanthropist: with a detail of his most extraordinary labours in the cause of benevolence; and an account of the prisons, hospitals, schools, lazarettoes, and other public institutions he visited*. London: John Hatchard and Son, Piccadilly.
- Uytterhoeven, L. (1989). *Enkele aspecten van het Provinciaal Correctiehuis van Gent (1773-1794)*. Universiteit Gent, Gent.
- Van Wesemael, M. (1986). Het rasphuis. *Ghendsche Tydinghen*, 15(1), 2-27.
- Vandecasteele, L., & Stas, L. (2006). De nieuwe tuchtprocedure ten aanzien van gedetineerden. *Panopticon*, 27(3), 104-113.
- Vander Beken, T. (2015). *Howardreizen. De rol van de gevangenis in Europa*. Antwerp-Apeldoorn: Maklu.
- Vanhex, M., Vandeveld, D., Stas, L., & Vander Laenen, F. (2014). Re-integratie van problematische druggebruikers tijdens en na detentie: aanbevelingen voor beleidsmakers. *Fatik*(143), 19-22.
- West, T. (2011). *The curious Mr. Howard. Legendary prison reformer*. Hook: Waterside Press.

ⁱ Een dergelijke trip naar Gent in het spoor van Howard is ooit vroeger ondernomen door een anonieme Engelse gevangenisreiziger (Society for Diffusing information on the Subject of Capital Punishment and Prison Discipline, 1817).

ⁱⁱ Heel veel dank aan dr. Delphine Vanhaelemeesch voor de tijd en inspanningen om voor en met mij in bibliotheken en archieven te zoeken naar wat soms een naald in een hooiberg leek.

ⁱⁱⁱ Doorzoeking van de volgende bronnen, leverde geen resultaten op: overzichtswerken (Verhaeghe, P. (1818). *Jaerboeken Der Oostenryksche Nederlanden (1780-1814)*; Matthew, H. & Harrison, B. (2004). *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press), kranten (De jaargangen van de *Gazette van Gend* van 1775, 1778, 1783 en 1790; jaargang 1783 van *Den Vlaemschen Indicateur*); documenten uit het Rijksarchief te Gent (Staten van Vlaanderen nr. 112 76 (Briefwisseling m.b.t. het Provinciaal Correctiehuis, 1785, 5 st.), nr. 112 77 (Briefwisseling en bijlagen m.b.t. het Provinciaal Correctiehuis, 1787, 1 bundel), nr. 112 84 (Briefwisseling van en m.b.t. Engelse commissarissen, 1793-1794, 1 bundel), nr. 759 (Retroacten betreffende het Provinciaal Correctiehuis, sep. 1773-feb. 1776), en nr. 765 (Retroacten betreffende het Provinciaal Correctiehuis, mrt. 1776-feb. 1779) en het Stadsarchief te Gent (Reeks 114;8 (rekwesten); Reeks 117.4 (Liasses & portefeuilles Provinciaal Correctiehuis) en Reeks 11ter 7 en 8 (Inhuldigingen en plechtigheden).